

ЗБІРКА ДОКУМЕНТІВ СТОСОВНО ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ

I

У вересні, жовтні, листопаді і грудні 1766 р. в Україні, біля самих московських кордонів, біля славної річки Дніпра, що відділяє Україну від москвитян, в архієпархії відбувалася шоста місія, початок та перебіг якої коротко описуються.

Народ грецького віросповідання, найчисленніший в Україні у селах, що межують із Московією, Сербією, Січчю, Запорозжям та ін., завжди, а особливо після повстання Хмельницького, яке треба нашім пригадувати, також із часу спустошень кількох сіл і страти бунтівників, що було вчинено найяснішим Гетьманом і воєводою Потоцьким, званим Ревера, за бунти, які виникли в них, завжди [був] ворожим польському народові і тим, що об'єдналися зі святою римською церквою, а прихильний і вірний православним через постійні з ними зв'язки і багато спільних справ. [Він] до цього часу чекав на зручну нагоду для анулювання унії та повного об'єднання з ними. Не забракло багатьох у овечій шкурі хижих вовків, тобто мандруючих через ці краї монахів з Валахії, Московії та православних монастирів, розташованих в Україні з цього боку Дніпра, а саме: Мотронинського, Биківського, Онуфріївського та ін., які ошукували цей народ, викликаючи в нього ненависть до святої унії, та переконували [його], щоб він приймав православ'я. Тим часом могильовський православний єпископ під час щасливого вибору та коронування короля Польщі Станіслава Августа Понятовського, доручивши своїм [підручним] пошуки прав та привілеїв, які служать його стороні, відбув у Варшаву і там перед найяснішим [королем] скаржився на несправедливості, які нібито чинили його народові уніати [і] довго домагався підтвердження прав та привілеїв, взявши собі на допомогу дволичну і надзвичайно хитру людину — монаха, ігумена Мотронинського монастиря Мелхіседека Яворського. Цей Мелхіседек, після того як повернувся з Варшави додому, зараз же частково сам, а частково через підручних почав розголошувати різні давніші тракати про унію та православ'я, попередньо хитро змінивши їх. Також почав обнародувати вигадані права та украдені привілеї, повторюю, у вищезгаданих краях, а саме: у Черкаському, Канівському та інших староствах і в селах, що належать до цих староств, [а] також у Смілянському ключі, власності найясніших князів Любомирських, і в Жаботинському, Звенигородському, Чигиринському, Ольшанському, Городищівському і частково у Корсунському ключах та інших, оголошуючи, що усім вільно можна переходити з унії в православ'я. І ледве це вчинив, як усі названі ключі з маєтками, з численними своїми селами заявили, що вони готові прийняти православ'я.

Після того як усі відреклися від унії і перейшли в православ'я, віддавшись під владу православних єпископів, що й легко сталося, бо раніше парафіяльні священики усіх згаданих ключів та сіл, що в них перебували, склали тілесну присягу на вірність цьому ж монаху і, нарешті, кожен з них у своїй церкві прийняв присягу від своїх парафіян згідно з складеною Мелхіседеком формулою. Згаданий Мелхіседек прийняв цю присягу. Таких священиків налічувалося 150. Отже, серед великого числа парафіян у містечках і багатолюдних селах було 125 селян, хоч у поодиноких більше ніж 300, і лише у деяких менше ніж 200.

Це все сталося у 1765 та на початку 1766 [року]. І це все було відомо панам управителям, комісарам та іншим, однак одні з них не звертали уваги, інші — дивились крізь пальці, ще інші — замовчували, решта, підкуплена грішми, не тільки дозволяла, але й давала право переходу в православ'я. І ворожа людина, коли усі спали, засівала кукіль. Коли це діялось і дійшло до відома найяснішого митрополита Феліціана Володковича, як тамтешнього єпископа, але вже запізно, він послав свого урядовця з кількома світськими парафіяльними священиками для повернення церков і припинення бунтів. Однак народ чинив опір і погрожував смертю, якщо вони далі будуть посягати, і виступив зі зброєю в руках, однак без [нанесення] важкого удару, як це сталося в Телепині, Ольшанах та ін. Звернулися до найяснішого короля. Було послано військо української частини [і] розташовано табір під містечком Ольшани (NB: перед тим як прибуло королівське військо і після того як урядовець хотів приєднати церкви, усі новосхизматики усіх згаданих ключів і сіл, що недавно склали присягу, задумали спосіб оборони на випадок нападу та змушування до унії. З цією метою обрали собі ватажками кількох козаків і особливо одного по імені Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організувати повстання, як це колись вчинив Хмельницький, і зараз усі селяни озброїлись).

Харко був схоплений і негайно страчений біля Білої Церкви, куди його послано підступно. Селянин, який забрав з церкви пушку з святим таїнством та переховував у своїй хаті, щоб вона, розуміється, не дісталася в руки уніатів, був покараний спаленням рук, відрізанням голови та розчленуванням. Страх охопив усю цю країну: військо вимагало податків та звідусіль наступало. Усі священики, які відреклися від унії, втекли за кордон, де досі перебувають і блукають. Їх рухоме й нерухоме майно конфісковане декретом найяснішого митрополита і, зрозуміло, віддане в казну. А бідний народ тисячами перейшов у Московську та Волоську країни.

II

Я, Максим, полковник Низового Запороского Войска, даю от себя документ Феодору Осадчому мѣстечка Теплика, аби он имѣл і

прочин громади ключа того мѣстѣчка в добрѣм состоянію здѣржевал: яко то, аби імѣл власть судити, радити і во всяких случаях добре справовати, добрим добре воздавати, а злих бунтовников смертелними киями карати, а мѣщанам й протчиим громадам ключа, вишѣописанного мѣстечка приказую, аби ему во всяких случаях послушни були, бунтов между собою не робили.

При сем будте здорови.

Д[ан] 1768 года іюня 13 дня в Умани.

Максим Залѣзняк,
полковник Низовскій с товариством

III

1768 р. липня 18. Переяслав.— Лист переяславського єпископа Гервасія до генерал-майора Михайла Кречерникова про утиски з боку конфедератів на Правобережній Україні

Ясновельможний пане генерал-майоре, ласкавий господарю! Перш ніж дійдемо до суті справи нашої, якою хочемо потрудити Вашу милість, посилаємо Вам і всьому Вашому добропорядному дому Боже благословіння, благодать і милість Його хай буде завжди і в усьому, в добрих Ваших намірах, якщо ради слави Його імені пресвятого невідоме Вашій ясновельможності наше ім'я, то чи відоме наше послухенство. Однак воля Господня скрізь вершиться. Мало-російська Переяславська єпархія з давніх-давен простяглася бідністю своєю по обидва боки Дніпра, також і в Польській області України, в місцях, що перебувають у старостві Чигиринському, в ключі Жаботинському, у волості Смілянській, у губерніях Черкаській, Мошенській, Звенигородській, Уманській, Білоцерківській та інших. Мешканці цих місць здавна наслідують прадідів, дідів і батьків своїх, за силу давніх привілеїв доброї пам'яті королів польських, сеймових конституцій, як і всі нинішній Його Величність Король польський особливим своїм привілеєм підтвердити благоволив. У 1686 році між Імперією Російською і королівством Польським укладено угоду навічно дотримуватися православної східної греко-російської віри своєї і в усьому щодо духовних справ належати переяславським архієреям: маючи в тому свободу за тими самими колишніми привілеями, а особливо після утвердженого привілею 1663 року, яким явно і ясно дозволено і конституцією затверджено, що всякому, хто хоче бути в унії, до пастиря уніатського, а тому, хто не бажає в унії бути, до неуніатського пастиря вільно належати. В нинішні часи, коли Господь і нам повелів на місці цих уніатів у послухенстві перебувати серед великої ворожості і ненависті на церкву святу від влади та інших різних гонителів духовних і мирських; скільки на тих православних людей і їхнє священство навалилося нестерпної біди,

пограбувань, мук, та іншої великої злоби і смертних убивств за віру святую і щоб від віри відвернути їх, а навести і тих, що не хочуть, силою до унії. Про це можна виписувати багато, що утруднить Вашу ясновельможність; та й самій Вашій вельможності добре відомо про таку православних безвинну муку після внесених протестів і скарг, коли дійшло до відома і найвищої особи І. І. В. наймилостивішої Государині нашої, то І. І. В. по-материнському єдиновірним своїм співчуючи, скільки милосердя і турбот виявити благоволіла про них на сеймі у Варшаві цього року, про це Вашій ясновельможності більше відомо.

Ми всім тим православних утискам і безмежним бідуванням, з волі Божої від послушенства нашого будучи учасниками й багато кривд і бентег натерпівшись, були зраділи тій від Господа про церкву святу опіці; то тепер з жалем мусимо зауважити, що і ще з більшою силою виникають там збурення і гвалтівництво від деяких конфедератів та інших нероб-бунтівників (до останньої руйнації того бідного православного люду) і що в описаних місцях по Україні розмножилися.

Однак тішимося і тією чуткою, що Господь не залишає милості своєї Вашу ясновельможність у справі упокорення того спустошливого повстання, з командою там залишені й багато трудитесь для поліпшення розсудливих випробувань Ваших у знищенні цих лиходіїв, дякуємо Богові за все, і оскільки обов'язок намагання нашого у прописаному послушенстві примушує й нам про все згадане Вашій ясновельможності з'ясувати, то при цьому Вашу ясновельможність уклінно просимо піклуватися, скільки Бог і найвища воля наділили Вас цією можливістю, і опікуватися на користь тих, хто живе там, більше того, не відкинути захисту отих бідних, за віру й церкву святу страждених ревнителів явлених місць православного народу і їх священства, що належать до моєї переяславської єпархії.

А Господь навіки сотворить милість свою з Вами і будете благословенні: щиро бажаємо Вашій ясновельможності милостивому Государю перебування у спокої.

1768 року липня 18 дня, Переяслав.

Покірний слуга Гервасій,
єпископ переяславський.

IV

[Універсал до польських селян, який закликає їх до бунтів, знайдений під Смілою у ватажка бунтівників]

Вже ваш час настає, коронні громадяни, що живете здебільшого в шляхетських, королівських та духовних маєтках, [час] визволення з неволі і звільнення від ярма і тягарів, які досі ви терпіли від своїх

безсердечних панів. Глянув Бог з високого неба на вашу долю, вислухав ваші сльози та стогін з тієї земної юдолі, послав вам захисників, які помстяться за ваші кривди. Отже, прибувайте на допомогу тим, які хочуть вас зробити вільними, зберегти і залишити ваші права і свободи. Зараз настав час жадати від ваших наставників розплати за всі ваші кривди, побої, вбивства, тортури, а також за нечужане здирство, які ви досі зазнавали від ваших панів. Посилаємо вам провідників, яким треба довіряти і за якими треба йти зі зброєю, яку хто має. Залишайте хати, дружин своїх, коханих дітей, не пошкодуєте, бо незабаром побачите, що Бог послав нам з вами, правовірним, перемогу, і будете вільними панами, коли знищите це гадюче кодро, тобто ваших панів, які досі п'ють вашу кров. Ми раніше застерігали вас, але ви не вірили, тепер можете вірити, коли ваші побратими почали щасливо визволятися з неволі і від цього ярма в Україні та Поділлі.

Покличте Бога на рятунок і приходьте на допомогу!

V

Особисто з'явившись, канівський міщанин славний Сидор Іванович скаржився та маніфестував проти шляхетних їх милостей панів: козацького полковника Канівського староства Олександра Желера, коменданта різних назв драгунів Канівського замку Петра Модарата, власника маєтків села Кирилівки Канівського староства Мілінкевича, власників сіл за різним правом цього ж Канівського староства: Поївки — конфедератського ротмистра Мйодушевського та Шанявки — Славшеського. [Він скаржився] від імені та за спеціальним дорученням їх милостей панів громадян Київського та Брацлавського воеводств як шляхетського, так і міщанського станів, а також підданих, що залишились тепер без своїх панів, усунутих внаслідок нещасливого повстання. [Піддані] мешкають як в маєтках його милості короля, так і в Богуславському, Корсунському, Канівському, Звенигородському, Черкаському, Чернігівському, Білоцерківському та інших староствах, а також у шляхетських маєтках — у Смілянському, Жаботинському, Косоватому, Мошинському, Межиріцькому, Ліснянському, Тетіївському ключах та інших маєтках. Вони [обвинувачені], боячись їх милостей громадян, що мешкають у згаданих староствах і маєтках, не зважили на видані проти гнобителів публічні постанови і на те, що багато світських та духовних осіб у староствах і маєтках з числа їх милостей громадян через збереження греко-уніатської релігії перенесло в різний час побої, ув'язнення, захоплення маєтків, смертельні муки з боку греко-уніатського духовенства, різних жовнірів та інших властей, що перебували в українських краях. У 1766 році це громадяни особливо відчули. Одних обдерли, пограбували, знищили дощенту, внаслідок безжалісних побоїв різними знаряддями замордували, інших, невинних, покарали смертю, ще

інших нестерпно кривдили й утискали. Це у свій час, згідно із звичаєм, буде подано юридичним шляхом.

З нагоди заяви, вписаної як маніфест у Варшавському гроді, про збереження греко-православної східної релігії, виступаючи проти королівських привілеїв і трактатів, [вони], у цьому 1768 році, організували змову з такими ж заколотниками, козаками і драгунами, яких мали у своєму підпорядкуванні, [і] зігнавши з Канівського староства та інших маєтків до міста Канева 300 знатних осіб, підданих його милості короля, наказали посередині міста бити киями та іншими знаряддями, калічити, силою змушували проти авторитету найяснійшої величності милостивого нашого пана його милості короля та волі Речі Посполитої присягати [на вірність] конфедерації.

Потім разом із комендантом конфедератського війська шановним паном Щеньовським вони пішли у інші, згадані, як королівські, так і шляхетські, маєтки, зокрема, у Смілянську, Жаботинську, Мошанську, Межиріцьку волості Чигиринського, Черкаського та інших староств, де здавен найбільше мешкає віруючих греко-православної релігії. Там поступали також, змушуючи до присяги і погрожуючи ганебною смертю. Ті, які хотіли залишитися вірними підданими Його королівської милості, [і] ті, які перенесли побої і знущання, [також] ті, які, залякані погрозами смерті, тобто публічним оголошенням про вирізання дощенту, залишивши свої хати, садиби, були змушені ховатися з жінками і дітьми по лісах та різних місцях. Були [й] такі, що поступали без розпорядження своєї верхівки на жовнірську надвірну козацьку службу власне через своїх комендантів, що були у змові з конфедератами і залучали до цієї ж конфедерації. Зрозумівши вчинений щодо них підступ і намагаючись зберегти вірність своїм панам та не виступати проти авторитету Його милості Короля і Речі Посполитої, вони, залишивши своїх дружин з дітьми та господарство, змушені, поки живі, для збереження свого життя втікати за кордон та віддатися під чужоземну сербську зверхність. Вони, збідовані і притиснуті різними злиднями, вигнанці Вітчизни, змушені залишатись до цього часу під іноземною владою. Ці ж їх милості і ті, які до них приєднались, ніяк не задовольняючись вчиненим, додаючи до зла лихого і творячи ще гірше, зібравши собі значну юрбу конфедератів різного стану і положення, які склали присягу [і] нападали по лісах на цих людей наче вороги, загрожуючи їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали. Вони чинили по всій Україні інші різні жорстокості та заворушення. Внаслідок таких непристойних вчинків вони дали привід для гайдамацтва, тому що від конфедератів відступили козаки і, об'єднавшись разом із підбуреними ними гайдамаками, спричинили велике свавілля, шкоди й утиски в цих вищезгаданих староствах і волостях. Те, що їх милості обвинувачені з своїми спільниками не забрали, гайдамаки, б'ючи і вбиваючи аналогічним способом, зруйнували дощенту [і] обернули нанівець. Ці ж громадяни у вищезгаданих староствах і маєтках

зазнали немилосердних кривд та збитків від їх милостей обвинувачених, як і від гайдамаків, [яких] спонукали ці обвинувачені, уцілілі від конфедерації. Це докладно буде записано в окремий реєстр у кожному старостві і волості та подано і юридично доведено, коли справа буде передана [судові]. Тому цей протестуючий, завчасно дбаючи про цілісність маєтків їх милостей скривджених, вносить до актів повторну скаргу проти усіх цих їх милостей обвинувачених та інших, імена та прізвища яких зараз невідомі, але які слід назвати після того, як вони стануть відомі. Незважаючи на це, він застерігає собі [право] збільшення або обережного зменшення цієї протестації.

держці всеросійські, як спочатку Государ Цар і Великий князь Олексій Михайлович, так і наступні монархи височайшими своїми грамотами потвердили й імператорським словом обіцяли Малу Росію при всіх віддавна пожалуваних правах, привілеях, вольностях і звичаях свято, ціло й непорушно тримати і зберігати. Тому й ми, які нижче підписалися, перебуваючи серед великого числа в інших повітах замешканих наших співтоваришів, приносимо всепідданійше й всераболіпнійше наше прохання, аби Вітчизна наша, за нинішніх премудрих Її Імператорської Величності законоустановленнях, пожалувані були підтвержувальним на те від Її Імператорської Величності високоматірним привілеєм, передавши все те внести до новоствореного Уложения, необхідного в додатку й винятку, Її Імператорської Величності матірній і мудрій опіці й височайшій волі та ласці.

2

У багатьох випадках предки наші проти ворога і в інших службах використовувані були, так і ми зі спадкоємцями нашими вічно служити Її Імператорській Величності престолу присягою зобов'язані перебуваємо; і нині вірно на власний свій кошт служимо. А тому раболіпно просимо Її Імператорську Величність, августійшу Імператрицю, Государиню-матір нашу, щоби нам, всепідданішим рабам, шляхетству й чиновникам служебним і від служби звільненим, велено було вчинити іменний список, згідно з попередніми угодами гетьманськими, Дем'яна Ігнатієва, Самойловича, до пошанування і в чинах рівності приєднати всемілостивійше веліла до російського дворянства і записати в Геральдію навечно дворянами; і дозволити нам на таких підставах, як російському дворянству, де побажаємо службу мати і користуватися своїми жалуваними і купленими добрими; і таке російського дворянства удостоєння височайшим привілеєм нам і спадкоємцям нашим узаконити й потвердити.

3

Від 1569 року, за короля польського Сигізмунда Другого, коли малоросійський край (Київське князівство) під польською короною перебував, то в цьому привілеї з підданих установлено по два гроші польських стягувати з тих, хто має наволоку орної землі, а з тих, хто не має землі, то з диму по одному грошу, і то для того, щоби знали, що вони були тоді піддані Корони Польської. Іменним же блаженної пам'яті Великої Государині Імператриці Анни Йоанівни, самодержиці всеросійської, 1734 року, серпня 8 дня за 2-м пунктом виданим указом велено провіант і фураж на консистентів давати в натурі, за розміщенням полкових канцелярій, за пропорцією майна, без перевезення того провіанту й фуражу згідно з тим указом. Але,